

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ БОЛМЫСЫН СИПАТТАЙТЫН ҰЛТТЫҚ ПРЕЦЕДЕНТТІ ФЕНОМЕНДЕР

*Игисинаова А.С.¹, Раева Г.М.²

*¹филология магистрі, оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан,

²ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: kas-id-3@mail.ru

*²e-mail: raeva09@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада қазақ әйелінің болмысын көрсететін ұлттық прецедентті феномендер, олардың әлеуметтік-прецедентті, әмбебап-прецедентті және ұлттық прецедентті сияқты түрлері, прецедентті феномендерге жататын прецедентті мәтін, прецедентті жағдаят, прецедентті айтылым және прецедентті есім ұғымдары әртүрлі ғалымдардың ғылыми жұмыстарын зерделеу арқылы қарастырылған. Мақала мақсаты – қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендерді анықтау. Осы мақсатқа жету үшін қойылған міндеттер: «прецедентті феномендер» ұғымын ашу; прецедентті феномендердің түрлерін, дәлірек айтқанда, ұлттық прецедентті феномендерді қарастыру; «қазақ әйелінің болмысын» талдау. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, гендерлік лингвистика, когнитивті лингвистикаға қатысты еңбектерге теориялық толықтырма жасау болып табылады. Практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін «Лингвомәдениеттану», «Гендерлік лингвистика», «Прецеденттілік құбылыс» сынды арнайы курстар дәрістерін құрастыруға, оқу-әдістемелік кешендер дайындауда, курстық және дипломдық жұмыстарды жазу барысында немесе тақырыптарын әзірлеуде қолдануға болады.

Ұлттық прецедентті феномендер арқылы қазақ әйелінің болмысын нақтылау үшін осы уақытқа дейін гендерлік лингвистика аясында жазылған еңбектерге талдамалы шолу жасалды. Бұл зерттеудің әдіснамасын құрады. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі: қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер анықталды. Прецедентті феномендерге жататын прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді талданып, мысалдар арқылы көрсетілді. Қыздарға байланысты прецедентті айтылымдар үлесі жоғары болғанынан, қазақ халқының қыз бала деген ерекше құрметін, оның тәрбиесіне ерекше мән беретінін ұйғардық. Зерттеу жұмысының құндылығы: бүгінгі менталдық жаһандану кезеңінде қоғамда ер адамдар мен әйел адамдардың әлеуметтік рөлдері өзгеруде. Соған байланысты адам санасында қалыптасатын және сақталатын прецедентті феномендер де жаңарып немесе жаңадан қалыптасып отырады, кейбіреулері тіпті жойылып кетеді. Осындай тілдік материалдар негізінде біз әйел адам мен ер адамның болмысының өзгеруін анықтай аламыз.

Тірек сөздер: прецедентті феномендер, прецедентті айтылым, прецедентті мәтін, прецедентті есімдер, прецедентті жағдаят.

Негізгі ережелер

Қазіргі «менталдық» жаһандану заманында ер адам мен әйел адамның гендерлік рөлдері өзара араласуда. Ер адам мен әйел адамның нақты орындайтын функцияларын ажырату да қиынға соғуда. Қоғамда «әлсіз» болып саналатын әйел, бүгінгі таңда ер адам сияқты өзіне сенімді, дұрыс

және тез шешім қабылдай алатын, көшбасшы бола алатын қасиеттерге ие. Бұрынғы және бүгінгі қазақ әйелінің ерекшеліктерін ажырата білу өте маңызды. Жалпы адамзаттық мәдениеттің даму үрдісі әрбір ұлттың, халықтың дәстүрі мен мәдениетіне ықпал етуде.

Кіріспе

Әр адам белгілі бір ұлттық мәдениетке жатады. Елдер мен халықтар арасындағы экономикалық, мәдени және ғылыми қарым-қатынастар мәдениетаралық коммуникация, тіл мен мәдениет арақатынасын зерттеуге, тілдік тұлғаны үйренуге байланысты тақырыптарды өзекті ете түседі. Тілдік құбылыстарды терең түсіну үшін лингвистика мәдениет сұрақтарына көмекші материал ретінде жүгінеді. Адамдардың өмір сүру салты динамикалық өзгеріске ұшыраған сайын, олардың тілдік талғамы да өзгеруде. Ұлттық-мәдени бағалаушылық сипатқа ие лексика да, яғни мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер мен прецедентті феномендер жаңа сөздер, атаулар мен мән мәтіндер арқылы жаңартылуда.

Лингвистикада соңғы жылдары прецедентті феномендерді зерттеуде бірнеше тәсілдеме дамып келеді. Бірінші тәсілдеме тілдік тұлға теориясы мен когнитивтік лингвистика тұжырымдамаларын біріктіреді. Бұл тәсілдеме өкілдері қатарына Ю.Н. Караулов, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.Б. Гудков, В.Г. Костомаров, Ю.Е. Прохоров жатады. Екінші тәсілдеме лингвистиканың жас дамушы саласы– лингвомәдениеттану жетістіктеріне негізделеді. Өкілдері: С.Л. Кушнерук, Г.Г. Слышкин, Л.И. Гришаева. Үшінші тәсілдеме өкілдері А. Е. Супрун, Н. М. Орлова, Г. Д. Распаева, Н. В. Иноземцева, Н. А. Кузьмина, А. Д. Васильев, И. И. Яценко, А. А. Евтюгина, С. С. Чистова прецедентті феномендерді интертекстуалдық теориясы тұрғысынан қарастырады. Еңбектерін прецедентті феномендерге арнаған ғалымдар саны көп болғанымен, бүгінгі таңда бұл құбылысты жан-жақты зерттелген деп сенімді айта алмаймыз. Жоғарыда аталған лингвистикалық білімдер жүйелері аясында қарастырылған прецедентті феномендердің базалық ұғымдары әртүрлі түсіндіріледі және прецеденттілікке қатысты әрқилы негізгі және екінші реттік белгілер айқындалады. Мұның барлығы тілдік прецеденттіліктің күрделі және көп сырлы, әлі де кешенді жан-жақты зерттеуді талап ететін құбылыс екенін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Қазақ әйелінің болмысын анықтау мақсатында тілдік материал ретінде Ж. Кейкіннің “Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі” және Бабалар сөзі 65-том “Қазақ мақал-мәтелдері” жинағынан және интернет дереккөздерінен алынды.

Зерттеу әдістері. Мақала жазу барысында кешенді зерттеу, көркем мәтінді лингвомәдени тұрғыдан талдау, контекстік талдау, салыстыру және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Талқылау

Алғаш рет «прецедентті феномен» ұғымын Ю.Н. Караулов «Русский язык и языковая личность» атты жұмысында қолданды. Ғалым прецедентті мәтіндерді тілдік тұлға теориясы аясында қарастырып, олардың қолданылуын тұлғаның коммуникативті- іс әрекеттік қажеттілігі деп түсіндіреді [1, 215 б.].

Ю.Н. Карауловтың пайымдауынша, прецедентті мәтіндер жалпыға мәлім және қайта интерпретациялау қасиеттерімен ерекшеленеді. Прецедентті мәтіндердің жалпыға мәлімдігін түсіндіре отырып, ғалым өте жақсы негізделген болжам жасайды: тілдік тұлғаның прецедентті мәтіндермен танысуы мектеп қабырғасынан және әлеуметтену процесі кезінде орын алады, «прецедентті феномендерді үйрену тіпті жалпы білім беру бағдарламасына кірмесе де, оларды «оқып немесе естіп» үйренбесе де, сөйлеуші бәрібір олар (прецедентті феномендер) туралы біледі [1,216 б.] Осыған орай, айта кететін маңызды жайт, тіл таратушысы прецедентті мәтіндерден хабардар болу керек, өйткені «прецедентті мәтіндерді білу тұлғаның сол дәуірге және мәдениетке жататынын білдіреді, ал білмеуі оның сол мәдениетті қабылдамауын көрсетеді» [1,216 б.]. Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің тұрақсыз екендігін айтады. Оның пікірінше, уақыт өте база өзгеріп отырады: кейбір прецедентті мәтіндер ескіріп, орнына жаңа мәтіндер келеді.

Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндерге семиотикалық тіршілік амалы тән деп белгілейді, яғни «түпнұсқа мәтін тұспал, қайта сілтеме, нышан ретінде беріледі, коммуникация процесіне мәтін не толығымен енгізіледі, не сөйлеу жағдаятына немесе үлкен өмірлік оқиғаға байланысты жеке фрагменттер ретінде көрініс береді, мұндай жағдайда бүтін мәтін немесе оның фрагменті тұтас белгілеу бірлігі болады»[1, 217 б.]. Р. З.Назарова мен М. В.Золотарев прецедентті феномендердің осы қасиетін анықтаушы ерекшелік деп есептейді; бұл сөйлеу ағынынан прецедентті мәтіндерді анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен, Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің негізгі ерекшеліктерін былай анықтайды:

- 1) Эмоционалдық және танымдық маңыздылығы;
- 2) Жалпыға мәлім, тұрмыстық қолдану аясының кеңдігі;
- 3) Бірнеше рет жаңартылуы (қайталанылуы);
- 4) Қайта интерпретациялануы (өнердің басқа формаларында жүзеге асырылу қабілеттілігі);
- 5) Хронотопиялық таңбаланылуы (прецедентті мәтіндер белгілі бір дәуірге және мәдениетке жатады);
- 6) Семиотикалық тіршілік амалы.

Жоғарыда көрсетілген ерекшеліктер прецедентті мәтіндерді басқа мәтіндер түрінен ажыратуға мүмкіндік береді, сонымен қатар олар тілдік тұлға дискурсында прецедентті мәтіндердің қызметін сипаттайды.

Алайда, прецедентті сипатқа тек мәтіндер ғана ие деп айту дұрыс емес. Д. Б. Гудков, В. В. Красных, И. В. Захаренко и Д. В. Багаева ұсынған

прецеденттік теорияға сүйенсек, прецедентті сипатқа ие бір қатар тілдік феномендер бар.

Мына феномендерді ғалымдар прецедентті деп анықтайды:

- 1) Ұлттық-лингвомәдени қауымдастықтың барлық өкілдеріне белгілі;
- 2) Когнитивті сипатта өзекті (танымдық және эмоционалды);
- 3) Белгілі бір ұлттық-лингвомәдени қауымдастық өкілдерінің сөзінде үнемі жаңартылып тұратын [2; 8 б.].

А.С. Әділова прецедентті феномендерді вербалды (тілдік тұлғаның жадында дайын сөз, сөз тіркесі, сөйлем түрінде сақталып, өмір сүретін) және вербалданатын (тілдік тұлға оларды жадынан алғанда тұтас өздерін емес, олардың түрлі белгілі бір бөліктерін ғана алып, тұрақты атрибуттары арқылы мәтінде пайдаланады) деп екіге бөледі. Ғалым вербалды прецедентті феномендерге прецедентті есімдер мен прецедентті айтылымдарды, ал еркін вербалданатын құбылыстарға прецедентті мәтіндер мен прецедентті жағдайларды жатқызады [3;112 б.].

С. Жапақов көпшілікке танымал аңыз-әңгімелерді «прецедентті мәтіндерге», ал сондағы оқиғаларды, тарихи тұлғаларды, кейіпкерлерді (эпикалық, ертегілік, фольклорлық, т.б.) «прецедентті феномендерге» жатқызады [4; 98 б.].

Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Д.В. Багаева және И.В. Захаренко прецедентті феномендерге прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді жатқызады. Ғалымдардың тұжырымдауынша, прецедентті мәтін мен прецедентті жағдаят кең мағыналы ұғымдар, сондықтан сөйлеу кезінде толық көлемде қолданылмайды. Осыған орай олар прецедентті мәтіннің және прецедентті жағдаяттың символы деген ұғым енгізеді [5;82 б.]. Ғалымдардың пайымдауынша, прецедентті мәтіндер мен прецедентті жағдаяттар прецедентті есімдер мен прецедентті айтылымдар арқылы жаңартылады.

В.В. Красных прецедентті мәтіннің ұзақтығына қатысты мәселе көтеріп, «мәтін» ұғымының өзі кең мағынада қабылдануы мүмкін деген ой білдіреді. Ю.М. Лотманның еңбектеріне сүйене отырып, ғалым мәдениет толығымен бір үлкен мәтін болып қабылданатынын көрсетеді, [2; 9 б.] мысалы әртүрлі мәдени ескерткіштерді бейвербалды прецедентті мәтіндер ретінде қарастыруға болады. Прецедентті феномендерді екі үлкен категорияға бөлуге болады: вербалды және бейвербалды [5;107 б.].

Е.Ю. Прохоров прецедентті мәтіндердің қолданылуын «белгілі бір мәдениетте жүзеге асырылатын, әлем және оның бейнесі туралы білім жүйесімен» байланыстырады [6;155 б.]. Демек, прецедентті мәтіндерді зерттеу лингвомәдениеттану саласында қарастырылып, лингвомәдениет тұрғысынан талдауға болады.

Зерттеудің бұл бағыты соңғы онжылдықта кеңінен таралуда. Бұл тәсілдеменің негізгі ерекшеліктері: 1) прецедентті феноменді адами мәдениет артефактінің өкілі ретінде қабылдау және 2) мәтінді кең мағынада түсіну. Бұл ерекшеліктер «прецедентті мәтін» ұғымын кең ауқымда түсінуге ықпал етеді. Г.Г. Слышкин прецедентті мәтінді әртүрлі ұзақтыққа ие болуы мүмкіндігін

айтады, «мақал-мәтелдер немесе афоризмдерден бастап эпосқа дейін» [7;29 б.]. Ю.Н. Карауловтың прецедентті мәтінге алғаш берген анықтамаларына қатысты кейбір шектеулерді, яғни прецедентті мәтіндердің кендігі, олардың қолданыста жүру уақыты мен тіршілігіне байланысты шектеулерді алып тастап, олардың мағынасын ауқымдайды. Ұсынылған анықтамалар қатарына мәтінішілік аллюзиялар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер сияқты құбылыстар жатқызылады.

Аталған лингвомәдени тәсілдемеге қарсы когнитивті тәсілдеме де бар. Мұнда В.В. Красных Ю.Е. Прохоровтың идеяларын сынға алады. Ғалым прецедентті мәтіндердің сөйлеу барысында толық көлемде қолданылады деген пікірмен келіспейді, олар «анағұрлым үлкен бір дүние» дейді. Зерттеушінің тұжырымдауынша, әр прецедентті мәтін ішінде жеке тұлғалық және жалпымәдени жоспарда әртүрлі сипаттарға ие қабылдау инварианты болады. Сондықтан прецедентті мәтіндер сөйлеу барысында толығымен қолданылмайды. Сөйтіп, В.В. Красных сөйленімдегі прецедентті мәтіндерді жаңарту құралы болып табылатын «прецедентті мәтіндер символы» терминіне қайта оралады [2; 8 б.].

Прецеденттік теориясына қатысты кезекті зерттеулер когнитивті тәсілдеме тұрғысынан жүргізілді (Д.Б. Гудков және В.В. Красных). «Концепт» ұғымы мен прототиптер теориясы прецедентті феномендердің құрылымын және қызмет ету механизмін сипаттауда қолданылды. Д.Б. Гудков мен В.В. Красных прецеденттердің сөйлеу барысында қолдану ерекшеліктерін және олардың концептерінің тілдік санада сақталуын қарастырған. Зерттеу ауқымдылығы мен ғалымдардың беделі прецедентті феномендерге деген қызығушылықты арттырды, сөйтіп бұл тақырыпқа арналған еңбектер саны да көбейе түсті. Авторлар прецедентті феномендердің әсіресе әртүрлі дискурста қызмет етуін қарастырды. Дәлірек айтатын болсақ, саяси дискурс, жастар дискурсы, көркем, публицистикалық, мультипликациялық, фольклорлық, әзіл-оспақ, кинематография дискурстарына арналған біршама еңбектер жарыққа шықты.

Дискурсты-когнитивті тәсілдеме аясында жүргізілген көптеген зерттеулер нәтижесінде Ю.Н. Караулов берген алғашқы анықтама үнемі толықтырылып отырды. Н.В. Смыкунова ұсынған анықтама осы тәсілдеменің негізгі бағыттарын көрсетеді: «Прецедентті феномендер – сөйлеуде үнемі жанартылып отыратын, ұлттық лингвомәдени қауымдастықтың барлық өкілдеріне ортақ, азайтылған коннотативті боялған қабылдау инварианты бар, қосымша декодтауды қажет етпейтін, дискурс бірліктері» [8; 52 б.].

Бұл анықтама прецедентті феномендерге қатысты бірнеше мәселені шешуге талпыныс. Біріншіден, прецедентті феномендердің белгілі лингвомәдени қауымдастық өкілдеріне ортақтығы көрсетіледі. Екіншіден, міндетті өлшемшарты – белгілі қауымдастық өкілдерінің ұжымдық тілдік санасында бекітілген, белгілі қабылдау инварианттың болуы. Үшіншіден, прецедентті феномендерді декодтау үрдісі тіл тасымалдаушысына қиындық туғызбау керек, яғни прецедентті феномендер кең танымал болумен қатар, олардың қолданылуы клишеленген (клишированность) болу қажет.

Жоғарыда аталған авторлардың көбісі прецедентті феномендердің келесі ерекшеліктерін атап өтеді:

- 1) инварианттылық;
- 2) қайтажасалымдылық;
- 3) клишелеу

Осы ерекшеліктерге тағы да эталондық пен аксиологиялық таңбалануды қосуға болады.

Прецедентті феномендердің эталондығы туралы алғаш рет И.В. Захаренко айтып өтті. Ғалымның пікірінше, сөйлеудегі прецедентті феномендердің сәтті қызмет етуі олардың эталон болу, яғни белгілі бір шындық құбылыстарының «өлшеуіші» болу қабілетіне байланысты; тіл таратушылары ұжымдық жадыға, одан шындық құбылыстарына ұқсас белгілі бір мәтіндер, есімдер, жағдаяттарға жүгіне алады. [4; 107 б.] Ауқымды мағынада прецедент– бұл тіл таратушылары шындық жағдаяттарын сипаттау үшін қолданылатын шаблон. Бұл мұрат(идея) тілдік мінез-құлық стереотиптерімен, яғни адамдардың жаңа дүние ойлап таппай, бар айналымдар мен клишелерді қолданумен тығыз байланысты.

Орыс ғалымдары Г.Г. Слышкин, Е.А. Нахимова, Е.Н. Горбунова, Л.И. Гришаева, Л.Ю. Федорова прецеденттердің құндылық құраушысы болатыны туралы біраз еңбектер жазады. Құндылығы арқылы прецеденттер тіл таратушыларының дискурсында бекітіледі және сөйлеуде прецеденттердің қолданылуын ынталандырады. Р.З. Назарова мен М.В. Золотаревтің пайымдауынша, прецеденттердің құндылығы екі жақты табиғаттан тұрады. Бір жағынан, прецеденттер жеке мәдени қабаттар мен тарихи кезеңдерді бір жүйеге байланыстыратын «мәдени скрептер» рөлін атқару мүмкін. Басқа жағынан, прецеденттер қоршаған шындық, қоғамдық және жеке тұлғалық қарым-қатынастар, белгілі бір тарихи-элеуметтік кезеңге және белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән адамгершілік басымдықтары туралы құндылықты көзқарастарды білдіреді [9;25 б.].

Прецедентті феномендердің өзінің белгілі бір даму кезеңіндегі белгілі лингвомәдени қоғамдастыққа тән әртүрлі құндылықтарды көрсету ерекшеліктері мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: прецедентті феномендер, ең алдымен жалпы тілдік жүйенің бірліктері емес, тілдік тұлға дискурсының бірліктері болып табылады. Прецеденттер семантикасы тұрақсыз: прецедент «тұрақты, нақтыланған мағынасы болмағандықтан, оның өзекті мағынасы кең диапазонда өзгеріп тұрады» [10;76 б.] Сондықтан, прецедентті феноменнің бір негізгі мағынасы бар деп айтуға келмейді.

«Прецедентті феномендерді» зерттеу аясы ХХ ғасырдың соңында кеңейе түсті. Н.В. Петрованың пікірінше, бұл ұғымның терминологиялық туындылары шыға бастады. Ғалымдар «прецедентті мәтіндік реминисценция», «прецедентті онимдер», «прецедентті топонимдер», «прецедентті жанр», «прецедентті әлем», «прецедентті бейне» сынды бірнеше ұғымдар ұсынды. Біздің пікірімізше, бұл ұғымдар прецедентті феномендер қатарына толығымен жатқызылуы әлі де уақыт еншісінде. Өйткені прецедентті феномендер ең алдымен жеке санада (мысалы, соңында

прецедентті мәртебесіне ие болатын мәтіндердің құрылуы) немесе кіші топтар (тарихи оқиғалар мен жағдаяттар) деңгейінде пайда болады. Кең танымал болып, аталған прецедентті феномендер үлкен адами топтарының санасында бекітіліп, ұлттық, мәдени немесе өркениеттік феномен мәртебесіне ие болады. Прецедентті феномендер тұрақтылығының бекітілуіне көптеген факторлар әсер етеді. Егер прецедентті феномен берілген лингвомәдени қауымдастық үшін құнды және өзекті болатын, қандай-да бір құбылыс немесе болмыс фактілерін көрсететін болса, онда ол тіл таратушыларының ұжымдық санасында ұзақ уақыт бойы сақталады.

Әртүрлі тарихи кезеңдерде прецедентті феномендердің қалыптасу шарттары әртүрлі болды. Біздің ойымызша, прецедентті феномендердің жинақталу және сақталу үдерісінің белсенділігі адамдар арасындағы ақпараттардың алмасу үдерісімен тікелей байланысты.

Кітап бастыру дамуымен және әртүрлі авторлардың кітаптарының таралуы арқылы прецедентті феномендер көлемі де ұлғайды. Газеттер мен телевидениенің пайда болуы прецедентті феномендердің когнитивтік негіздерін жаңарту үдерісін тездетті. Бүгінгі таңда интернет пен әлеуметтік желіде қарым-қатынас жасаушылар арқасында прецедентті феномендердің пайда болу мен жойылу үдерісі анағұрлым жылдамдаған.

Прецедентті феномендер – өткен шындық құбылысына қаратылған және жеке тілдік тұлға немесе тіпті тұтас бір лингвомәдени қауымдастық үшін құндылыққа ие коммуникацияның тұтас бірліктері [11;22 б.].

В.В. Красных феномендерді әлеуметтік-прецедентті, ұлттық-прецедентті және әмбебап-прецедентті деп бөледі.

Әлеуметтік-прецедентті феномендер – белгілі бір социумның (ұрпақтық, әлеуметтік, профессионалды, кәсіби) кез-келген өкіліне таныс және ұжымдық когнитивтік кеңістікке жататын феномендер. Мысалы, барлық мұсылмандарға ортақ немесе дәрігерлерге (кәсіби).

Әмбебап-прецедентті феномендер – әмбебап когнитивтік кеңістікке жататын және кез-келген қазіргі адамға танымал феномендер.

Ұлттық прецедентті феномендер, біз жұмысымызда ерекше мән аударатын феномендер, белгілі бір ұлттық лингвомәдени қауымдастық өкілдеріне танымал феномендер түрі [12;174 б.].

Нәтиже

Кез келген ұлтта қалыптасқан әйел портреті болады. Мысалы, «француз әйелі» дегенде, көз алдымызға нәзік, әдемі киінген, сырт келбеті сұлу, күтім көрген, кербез, әйелге тән әйелдік қасиеті байқалатын, өзіне-өзі сенімді, табиғилықпен ерекшеленетін әйел елестейді. «Жапон әйелі» деген ұғымды есіткенде, арық, нәзік, кішкентай, терісі қардан да аппақ, көздері үлкен, шашы ұзын, сыпайы әйелді елестетеміз.

Ал қазақ әйелінің портреті қандай? «Қазақ әйелі» – халық дәстүріне адал, намысты, инабатты, ізетті, сыпайы, әдепті, қылықты, білімді, талапты болу [13; 50 б.].

Қазақ әйелі— әр тірліктің бастау көзі, үй ұйытқысы, әрі тұтқасы. Халқымыз ананы айрықша ардақтап, есімін ұмытпай, асқақ ұстайтын болған. Аналар өз отбасының ғана емес, бүкіл елінің тыныштығын қорғай алған. Ел басына қатер төнгенде, аналарымыз ер адамдармен бірге атқа отырып, қан майданға аттануға дайын болған.

Сондай аналардың бірі, XVIII ғасырда өмір сүрген, Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың әйелі – Бопай ханым. Сұлулығымен, ақылдылығымен ерекшеленген Бопай ханым, ханның қазасынан кейін билікте отырған ұлдарына кеңес беріп отырған.

Ауыз әдебиетінде жиі айтылатын есімдердің бірі—Домалақ ана. Ел анасы болған Домалақ ана сабырлы, ақылды, кеменгер адам болған.

Қазақ әйелі – отбасы ұйытқысы, ақылшы-кеңесшісі, ұрпақ тәрбиелеушісі ғана емес, рухани өрлеудің жаршысы, ұлт дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа таратушы. Ұлттық дәстүр – бұл біздің генетикалық кодымыз. Осы кодты келесі ұрпаққа сақтап, жеткізіп отыратын да аналар. «Бопай ханым», «Домалақ Ана» есімдерін прецедентті есімдер деп айтуға болады.

Біз, Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Д.В. Багаева және И.В. Захаренконың прецедентті феномендерге прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді жатқызу пікірімен толықтай келісеміз.

Прецедентті айтылымға мақал-мәтелдер, қанатты сөздер жатады. Тілімізде қазақ әйелінің болмысын ашып, нақтылап беретін мақал-мәтелдер көп. Мақал- мәтелдерде халықтың жай-күйі, салт-дәстүрі, күнделікті тұрмыс-тіршілігі, жалпы мәдениеті терен, дәл және ықшам бейнелейді.

Ш. Мажитаева, А. Тажикеева «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің уәжділігі (гендерлік қыры)» мақаласында мақал-мәтелдердің гендерлік қырын ашу үшін оларды әлеуметпен біртұтас етіп қарастыру керек деп көрсетеді. Авторлар әйелдер мен ерлерге қатысты мақал-мәтелдерді шартты түрде Қазан төңкерісіне дейінгі және Қазан төңкерісінен кейін пайда болған мақал-мәтелдер деп екіге бөліп қарастырады. Мысалы, Қазан төңкерісіне дейінгі мақал-мәтелдерде әйелдердің ер адаммен салыстырғанда қоғамда алатын орнының әлдеқайда төмен екенін байқауға болады: *Алтын басты әйелден, Бақыр басты еркек артық; Қатын бастаған көш оңбас; Қатын бастаған ел қараң қалады; Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа.*

Қазан төңкерісінен кейін қоғамда болған саяси-әлеуметтік өзгерістерге сай, әйелдердің қоғамдағы орнына қатысты мақал-мәтелдердің біраз бөлігі қолданыстан шыққан [14;41 б.].

Прецедентті айтылымға жататын мақал-мәтелдер Ж. Кейкіннің “Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі” және Бабалар сөзі 65-том “Қазақ мақал-мәтелдері” жинағынан және интернет дереккөздерінен алынды. Негізгі жиынтық үлкен көлемді болғандықтан, репрезентативті жиынтық арқылы 194 мақал-мәтел алынды және мазмұнына қарай 4 категорияға топтастырылды: Қыз тәрбиесі – ұлт тәрбиесі, Әйел-ана –өмірге ұрпақ әкелуші, Әйел– отбасы ұйытқысы, Келіннің құлағына алтын сырға. Әр категорияның меншікті үлесі анықталды.

1 Қазақ әйеліне қатысты мақал-мәтелдер

№	Категориялар	Жиілік	% үлесі
1	Қыз тәрбиесі—ұлт тәрбиесі	102	52,6
2	Әйел-ана— өмірге ұрпақ әкелуші	52	26,8
3	Әйел— отбасы ұйытқысы	21	10,8
4	Келіннің құлағына алтын сырға	19	9,8
	Барлығы	194	100,0

Әйел— отбасы ұйытқысы тақырыбына қатысты жинақталған мақал-мәтіндер үлесі 10,8 %. *Әйел-ана— өмірге ұрпақ әкелуші* деп, әйелдің аналық махаббатын, қамқорлығын, қазақ халқының әйел-анаға деген құрметті көрсететін паремиялардың меншікті үлесі 26,8 % құрады. Қыздарын ерекше сыйлаған, оның тәрбиесіне үлкен мән берген қазақ халқының паремиялық қорында қыздарға байланысты көп мақал-мәтелдер кездеседі, біз жинақтаған мақал-мәтелдер үлесі 52,6 % құрады. Мақал-мәтелдердің 9,8% *келінге* қатысты айтылған.

Қазақ отбасында қыз балаға деген құрмет баяғыдан ерекше болған. Қазақ қыздары әке-шешесінің қолында, ағалары, бауырларымен, туысқандарымен тұрған. Олар *Қыз баласы әкесіне жұлдыз, шешесіне құндыз; Қыз өссе—елдің көркі* деп қыздарын аялап, әлпештеп, оған ерекше қамқорлық көрсетіп, өсірген. Қызды *Қыз бала – қонақ* деп, *Есік жақта отырған қыздың төркіні кедей болар* деп ырымдап, қатты сыйлап төрге отырғызған, отбасында ұл балаларды жастайынан әйел затын құрметтей білуге тәрбиелеген. Қыз— болашақ ана. *Қызға қырық үйден тиым; Қызға қырық кісі сөйлейді* деген мақалдардың астарында ұлттық философия жатыр. Қыз бала өзінің жүріс- тұрысына мән беру керек, өйткені ол— болашақ келін, ұрпақ жалғастырушы, отбасы ұйытқысы.

Талданған мақал-мәтелдерден қазақ халқының әйел-анаға деген құрметі ерекше екендігін байқауға болады. *Анасыз өмір — сөнген көмір, Анасыз үй – панасыз; Анаңды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызынан да құтыла алмайсың; Алты жеңге бірігіп ана болмас; Жаннаттың кілті – ананың табанында; Ананың сүтін ақта, жүрегіне күйе жақпа* деп қазақ халқы ананы адам өміріндегі ең маңызды жан деп көрсетеді.

Әйелдің ана ретіндегі бейнесі жағымда сипатта, **ана-бала** қарым-қатынасы арқылы беріледі:

Жалғыз баласы атқа шапса, Анасы үйінде тақымын қысады; Баласының былдырын анасы ғана ұғады; Ана баласын арыстанның аузынан алады; Аналы баланың өзі тоқ, Анасыз баланың көзі тоқ; Анаңа рақым етпесең, Балаңнан рақым күтпе.

Қазақ әйелі— отбасы ұйытқысы. М. Мағауин «Қазақ әйелі – бар мұратын отбасының игілігіне байлаған, әлемдегі ең ізгі әйел... Ұлттың

ұйтқысы» деп те айтады [15]. Шал ақынның төмендегі өлең жолдарында да әйел адамның бойындағы жақсы қасиеттер ерекше дәріптеледі:

Жақсы қатын алсаңыз,
Жақсылығын білдірер,
Ерін жөнге көндірер,
Анық осы, бозбала,
Жұмақтан шыққан хормен тең,
Алғаның жаман жолықса,
Жамандығын білдірер,
Ер қадірін кетірер,
Оның өзі, бозбала,

Маңдайға біткен сормен тең (Шал ақын);

Қазақ отбасында да, қоғамында негізгі орын ер адамға беріледі. Дегенмен бұл әйелдің күйеуіне толығымен бағынады дегенді меңзеп тұрған жоқ. Әйел адам ерінің ақылшысы, тілеушісі, қолдаушысы. Шал ақын айтқандай, жақсы әйел ерінің жақсылығын асырар, жамандығын жасырар. Жаман әйел отбасының, ерінің қадірін кетіреді. Шал ақынның өлең жолдарын прецедентті мәтін қатарына жатқызамыз.

Мәдениет бірлігі болып табылатын ауыз әдебиетіндегі өлең, аңыз, ертегі әңгімелерде біз әйелдің сұлу, ақылды, айлалы бейнелерін жиі кездестіреміз. Еріне ақыл айтып, айласы арқылы жауларын жеңіп шығады. Мысал ретінде Жәнібек пен Жиренше шешен аңызын алуға болады.

Аңызда Жиренше – әрі ақылды, әрі сөз тапқыш, кез-келген жағдайдан сүрінбей шығатын адам. Бірақ патшаның өте қиын үш тапсырмасын орындауға келгенде, не қыларын білмей қалады. Осы жағдайда Жиреншені ажалдан құтқаратын – әйелі Қарашаш. Ол өз сүтінен қымыз ашытып, ханмен бірге жорыққа шыққан күйеуінің қанжығасына байлап береді. «Хан шөлдеп, саған сусын тап, әйтпесе өлтіремін!»- деп айтқанда, осы қымызды ханға ұсын, ішіп болғаннан кейін, ненің сүті деп сұрағанда ғана қымыздың сырын ашасың»,- дейді.

Қарашаштың болжағаны дұрыс келеді. Хан қымызды Қарашаштың сүті екенін білгенде, санын бір-ақ соғып, енді оны әйелдікке ала алмайтынын түсініп, Жиреншеге жаулығын тоқтатады. Бұл прецедентті жағдаят әйелдердің ханнан да, оның шешенінен де ақылды бола алатынын көрсетеді.

Кестеде көрсетілгендей, талданған мақал-мәтелдердің ішінен келінге қатысты айтылған мақал-мәтелдердің меншікті үлесі 9,8% құрады.

Кез келген қазақ қызы – болашақ келін. «Келіні жақсы үйдің керегесі алтын» деп айтқан халқымыз. Жас кезінен күйеуінің шаңырағына келген келін, сол үйдің ыстығымен кіріп, суығымен шығады. Ата-анасының үйінен алып келген тәрбиесі жаңа шаңырақта жалғасады. Енесінен біраз дүние үйренеді. *Келін қайын ененің топырағынан жаратылады* деген сөз осыдан шыққан болар. Келінге айтылатын мін болса, оған тура айтылмай, жұмсақ, жанама түрде жеткізілген. Мысалы, *Қызым саған айтам, келінім сен тыңда* деп ата-енесі өз қыздарын тәрбиелеу арқылы, келінге де тәлім-тәрбие беріп отырған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, прецедентті феномендер деп белгілі бір қауымдастықтың барлық өкілдеріне ортақ, сол қауымдастық өкілдерінің ұжымдық тілдік санасында бекітілген, декодтау үрдісінде қиындық туғызбайтын дискурс бірліктері. Жұмысымызда «прецедентті феномен» ұғымын аштық. Прецедентті феномендердің әлеуметтік-прецедентті, ұлттық прецедентті және әмбебап-прецедентті түрлерін қарастырдық.

Прецедентті феномендерге жататын прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді талдап, мысалдар арқылы көрсеттік. Қыздарға байланысты прецедентті айтылымдар үлесі жоғары болғанынан, қазақ халқының қыз балаға деген ерекше құрметін, оның тәрбиесіне ерекше мән беретінін ұйғардық.

Қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер қазақ халқы үшін өзекті құбылыстар мен болмыс фактілерін көрсетеді, сондықтан олар біздің ұжымдық санамызда әлі күнге дейін сақталып келеді.

Алайда «менталдық» жаһандану дәуірінде, әлемдік пандемиядан кейінгі кезеңде адамдар арасындағы ақпараттың жедел алмасуына, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік рөлдерінің өзгеруіне байланысты әйел адамның болмысына деген көзқарас өзгеруде.

«Қазақ әйелінің болмысын» талдауда прецедентті есімдер, прецедентті айтылымдар, прецедентті мәтіндер және прецедентті жағдаяттар қарастырылды.

Қазақ әйелі – отбасы ұйытқысы, ақылшы-кеңесшісі, ұрпаққа тәрбие беруші, генетикалық код болып табылатын ұлттық дәстүрімізді таратушы және сақтаушы. Әйел–ана. Ана сүтімен мейірімділік, ұлтжандылық, парасаттылық сынды қасиеттерді өз бойына сіңірген бала өз еліне, тіліне, ұлтына үлкен құрметпен қарайды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. –М., 2010. –С. 215.

[2] Красных В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация: сб. ст. –М., 1997. –С. 8

[3] Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы. Монография. – Алматы: Эверо, 2015. – 252 б.

[4] Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: Фил.ғ.к...дис. – Алматы, 2003. –117 б.

[5] Захаренко И., Красных В., Гудков Д., Багаева Д. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов // Там же. – С. 82.

[6] Прохоров Ю. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. –М., 2008. –С. 155.

[7] Слышкин Г. Лингвокультурные концепты прецедентных феноменов в сознании и дискурсе. –М., 2000. –С. 29.

[8] Смыкунова Н. Прецедентные феномены в речевом общении русской языковой личности и процессе обучения русскому языку как иностранному: дис. ... канд. пед. наук. –М., 2003. – С. 52.

[9] Федорова Л. Прецедентные феномены культуры в сознании современной студенческой молодежи: опыт социокультурного анализа: дис. ... канд. соц. наук. –Ростов н/Д, 2008. – С. 25

[10] Макаров В. Субстантивные фразеологизмы и прецедентные имена // Вестн. Новгор. гос. ун-та. – 2009. –№ 51. – С. 76.

[11] А. Ю. Никитина. Фразеологическая единица как основной элемент прагматического уровня, Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. – 2015. –Т. 15, вып. 2

[12] Красных, В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.

REFERENCES

[1] Karaulov Yu. Russkii yazyk i yazykovaya lichnost'.(Russian language and language personality) –М., 2010. –S. 215. [In Rus.]

[2] Krasnykh V. Sistema pretsedentnykh fenomenov v kontekste sovremennykh issledovaniy (The system of precedent phenomena in the context of modern research)// Yazyk, soznanie, kommunikatsiya: sb. st. –М., 1997. –S. 8. [In Rus.]

[3] Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитатия кыбылысы.(Citation in modern Kazakh literary text) Monografiya. – Almaty: Evero, 2015. – 252 b. [In Kaz.]

[4] Zharapov S. Epikal'nyye frazeologizmderdiñ kognitivtik negizderi (Cognitive bases of phraseological units): Fil.Ф.к...dis. –Almaty, 2003. –117 b. [In Kaz.]

[5] Zakharenko I., Krasnykh V., Gudkov D., Bagaeva D. Pretsedentnoe imya i pretsedentnoe vyskazyvanie kak simvoly pretsedentnykh fenomenov(Precedent Name and Precedent Statement as Symbols of Precedent Phenomena) // Tam zhe. –S. 82. [In Rus.]

[6] Prokhorov Yu. Natsional'nye sotsiokul'turnye stereotipy rechevogo obshcheniya i ikh rol' v obuchenii russkomu yazyku inostrantsev. (National sociocultural stereotypes of verbal communication and their role in teaching the Russian language to foreigners). –М., 2008. –S. 155. [In Rus.]

[7] Slyshkin G. Lingvokul'turnye kontsepty pretsedentnykh fenomenov v soznanii i diskurse.(Linguistic and cultural concepts of precedent phenomena in consciousness and discourse.) –М., 2000. –S. 29. [In Rus.]

[8] Smykunova N. Pretsedentnye fenomeny v rechevom obshchenii russkoi yazykovoi lichnosti i protsesse obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu(Precedent phenomena in the speech communication of a Russian language personality and the process of teaching Russian as a foreign language): dis. ... kand. ped. nauk. –М., 2003. – S. 52. [In Rus.]

[9] Fedorova L. Pretsedentnye fenomeny kul'tury v soznanii sovremennoi studencheskoi molodezhi: opyt sotsiokul'turnogo analiza:(Precedent phenomena of culture in the minds of modern students) dis. ... kand. sots. nauk. – Rostov n/D, 2008. –S. 25. [In Rus.]

[10] Makarov V. Substantivnye frazeologizmy i pretsedentnye imena (Substantive phraseological units and precedent names)// Vestn. Novgor. gos. un-ta. –2009. –№ 51. –S. 76. [In Rus.]

[11] А. Ю. Никитина. Фразеологическая единица как основной элемент прагматического уровня (Phraseological unit as the main element of the pragmatic level), Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. –2015. –Т. 15, вып. 2. [In Rus.]

[12] Krasnykh, V.V. «Svoi» sredi «chuzhikh»: mif ili real'nost'? / V.V. Krasnykh. – М.: Gnozis, 2003. – 375 s. [In Rus.]

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ФЕНОМЕНЫ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ СУЩНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ

*Игисинова А.С.¹, Раева Г.М.²

*¹магистр филологии, преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,

Алматы, Казахстан,
²к.ф.н, доцент, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,
^{*1}e-mail: kas-id-3@mail.ru
²e-mail: raeva09@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные прецедентные феномены, отражающие сущность казахской женщины, виды прецедентных феноменов, такие как: социально-прецедентные, универсально-прецедентные и национальные прецедентные, а также прецедентные тексты, прецедентные ситуации, прецедентные высказывания и прецедентные имена, относящиеся к «прецедентным феноменам», путем анализа различных научных работ. Цель статьи – выявить национальные прецедентные феномены, отражающие сущность казахской женщины. Задачи для достижения поставленной цели: раскрыть понятие «прецедентные феномены», рассмотреть виды прецедентных явлений, проанализировать «сущность казахской женщины». Научная значимость исследования заключается в разработке теоретических дополнений к работам по лингвокультурологии, социолингвистике, гендерной лингвистике и когнитивной лингвистике. Практическая значимость заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы при разработке лекций по спецкурсам, таким как: «Лингвокультурология», «Гендерная лингвистика», «Прецедентные явления», при подготовке учебно-методических материалов, при написании курсовых и дипломных работ.

Методология исследования включает аналитический обзор научных трудов в рамках гендерной лингвистики, посвященных изучению сущности женщины. Основные результаты исследовательской работы: выявлены национальные прецедентные феномены, отражающие сущность казахской женщины. Были проанализированы прецедентный текст, прецедентная ситуация, прецедентные высказывания и прецедентные имена. Высокая доля прецедентных высказываний о девочках говорит о том, что казахский народ с великим уважением относится к девочкам в семье и уделяет особое внимание их воспитанию. Ценность проведенного исследования: в настоящее время в эпоху ментальной глобализации меняются социальные роли мужчин и женщин в обществе. Благодаря этому прецедентные явления, формирующиеся и сохраняющиеся в сознании человека, обновляются или переформируются, некоторые из них даже исчезают. На основе таких лингвистических материалов мы можем выявлять изменения в сущности женщин и мужчин.

Ключевые слова: прецедентные феномены, прецедентные высказывания, прецедентный текст, прецедентные имена, прецедентные ситуации.

NATIONAL PRECEDENT PHENOMENA CHARACTERIZING THE ESSENCE OF THE KAZAKH WOMEN

^{*}Igissinova A.¹, Rayeva G.²

^{*1}M.A., teacher, The Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

²Candidate of Philology, assistant professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

^{*1}e-mail: kas-id-3@mail.ru

²e-mail: raeva09@mail.ru

Abstract. This article examines national precedent phenomena reflecting the essence of the Kazakh woman, types of precedent phenomena, such as social precedent, universal precedent

and national precedent, as well as precedent texts, precedent situations, precedent statements and precedent names related to "precedent phenomena" by analyzing various scientific papers. The purpose of the article is to identify national precedent phenomena reflecting the essence of the Kazakh woman. Tasks to achieve this goal: to reveal the concept of "precedent phenomena", to consider the types of precedent phenomena, to analyze the "essence of the Kazakh woman". The scientific significance of the research lies in the development of theoretical additions to the works on linguoculturology, sociolinguistics, gender linguistics and cognitive linguistics. Practical significance: the results of the research can be used in the development of lectures on special courses, such as "Linguoculturology", "Gender Linguistics", "Precedent phenomena", in the preparation of teaching materials, when writing term papers and theses.

The research methodology includes an analytical review of scientific works within the framework of gender linguistics devoted to the study of the essence of women. The main results of the research work: national precedent phenomena reflecting the essence of the Kazakh woman are revealed.

A high proportion of precedent statements about girls suggests that the Kazakh people have great respect for girls in the family and pay special attention to their upbringing. The value of the study: at present, in the era of mental globalization, the social roles of men and women in society are changing. Due to this, the precedent phenomena that are formed and stored in the human mind are updated or re-formed, some of them even disappear. Based on such linguistic materials, we can identify changes in the essence of women and men.

Keywords: precedent phenomena, precedent statements, precedent text, precedent names, precedent situation

Статья поступила 15.02.2022